

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

Het nieuwe Roomsche rondom

De Sint-Barbarakerk te Culemborg

Historisch halfjaarbericht 2005-32

Genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden

Culemborgse Voetnoten,
nummer 32

ISSN: 0929-1334
september 2005
Een uitgave van
'Het Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers
en H.L.F. Lagers
(eindredactie).

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-
Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
e-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Vormgeving

Hans Bassa (Studio Bassa)

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
e-mail: voetsecretariaat-
@planet.nl
website: www.voetvan-
oudheusden.nl

Girorekening

50 23 582 t.n.v. Het
Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden
De contributie bedraagt
€ 12,50 per jaar. Een (vrij-
willige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzon-
der op prijs.

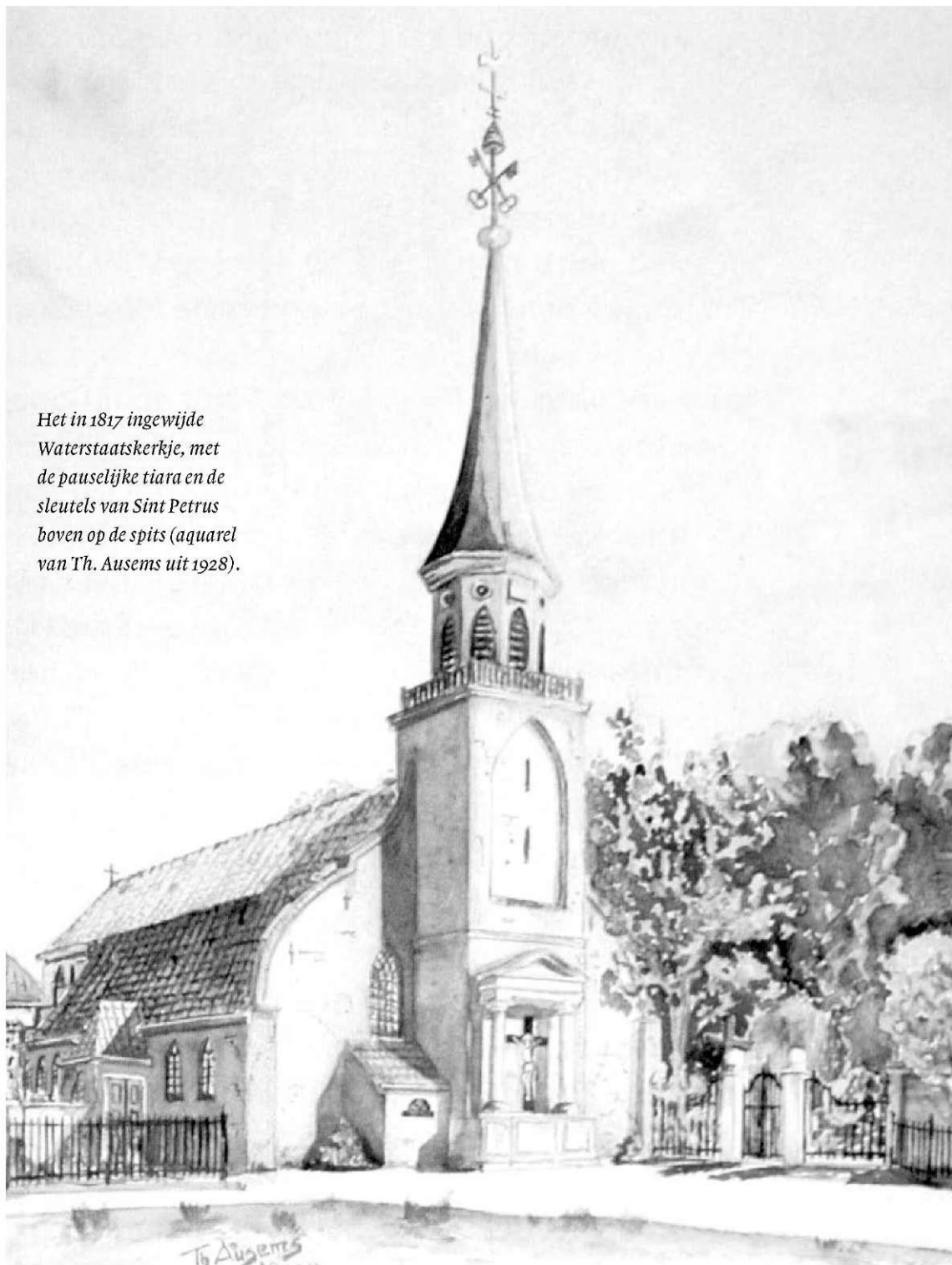
*Omslag De R.K. Sint-
Barbarakerk (litho van C.
Mooij uit 1890).*

Redactioneel

HET SILHOUET van de oude stad van Culemborg wordt gedomineerd door vele torens van allerlei vorm. De toren van de R.K. Sint-Barbarakerk steekt sinds 1886 boven alles uit. Wat men van verre echter niet ziet, is dat de toren in een zeer slechte staat verkeert en op korte termijn moet worden gerestaureerd. Er is een stichting in het leven geroepen om de nodige fondsen te werven. Dit laatste is niet gemakkelijk. Om de stichting te steunen en grotere bekendheid te geven aan de noodzaak tot snelle restauratie, geeft ons Genootschap deze speciale Voetnoot uit op Open Monumentendag, die dit jaar religie als thema heeft.

De hoofdmoot wordt gevormd door een artikel van Ben Holtkamp, kenner bij uitstek van de bouwgeschiedenis van de R.K. Barbarakerk. Verder een kort artikel van onze oud-secretaris Theo Ausems, dat al in 1942 werd geschreven maar nooit is gepubliceerd. Deze bijdrage, die wij op onze jaarvergadering in februari j.l. ten geschenke kregen van zijn dochter Willemien en schoonzoon André Hoek, handelt over een reeds lang verdwenen folkloristisch gebruik in Culemborg.

*Het in 1817 ingewijde
Waterstaatskerkje, met
de pauselijke tiara en de
sleutels van Sint Petrus
boven op de spits (aquarel
van Th. Aulsems uit 1928).*

Het nieuwe Roomsche rondom

De Sint-Barbarakerk te Culemborg

De voltooiing van de neogotische Sint-Barbarakerk aan de Markt te Culemborg op 4 december 1886 zal voor veel parochianen een heuglijk feit zijn geweest. Het imposante bouwwerk dwong zeker respect af. De katholieken in die jaren timmerden met een onstuitbaar elan aan de weg. Zij wilden gezien worden. De onderdrukking ten gevolge van de reformatie hadden ze voorgoed van zich afgeschud.

Inmiddels zijn we bijna 120 jaar verder. Nu is het niet alleen meer een zorg voor de plaatselijke katholieken dat een dergelijk kerkgebouw behouden blijft. Ook vele niet-katholieken zouden het betreuren als de kerk zou verdwijnen. Momenteel wordt geprobeerd de kerk op de monumentenlijst geplaatst te krijgen. Eerder al, in mei 1969, wilde het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de kerk op de monumentenlijst plaatsen. Het kerkbestuur onder leiding van pastoor Norbert Slegers tekende echter bezwaar aan bij de Kroon, omdat men de kerk te zijner tijd buiten gebruik wilde stellen en uiteindelijk verkopen. Pastoor Slegers had namelijk vergaande occumenische ideeën. Hij wilde eigenlijk in de oude Barbarakerk 'intrekken', en daarom kwam het slecht uit dat de kerk een monument zou worden. Slegers hield over dit onderwerp zelfs een enquête onder de parochianen. Het resultaat daarvan viel hem zozeer tegen dat hij uiteindelijk, duidelijk teleurgesteld, zijn plannen maar liet varen. De Kroon honoreerde het bezwaarschrift van het kerkbestuur. De kerk werd dus géén monument.

Niet iederéén was in het verleden even positief over de kerk. Frits van der Meer, bekend kunsthistoricus en oud-student van het Culemborgse seminarie, schrijft in zijn boekje uit 1929 over praeses Van Schaik onder andere het volgende: *'Brutaal rekt een nieuwe roomsche spits, slecht-normandisch, zich boven de oude toren uit'*, en ook: *'het nieuwe roomsche rondom met de afzichtelijke steenkleur en het opzichtige roosraam en de alledaagsche klokken waarvan ik zelfs den klank niet onthouden heb'*. Cor Bouchette, ook een oud-student van het seminarie, schrijft in zijn herinneringen aan Culemborg

borg: 'Dat ik een meer gróte dan grootse katholieke kerk voorbijgelopen was en, vlak naast het seminarie een middeleeuwse gereformeerde, de zelfde die me later met zijn diepe klokken tot in het gebeente zou vermurwen in de gespannen stilte van de zondagse avondstudie'.

In het vervolg van dit artikel zullen we nagaan hoe de bouw van de kerk zijn beslag kreeg en hoe het de kerk verging in de jaren die erop volgden tot op heden.

Waar kerkte katholiek Culemborg vóór 1886?

Culemborg beschikte eeuwenlang over twee parochiekerken. Allereerst in de binnenstad de (oude) Barbarakerk en korte tijd later, rond 1390, kwam er in de Nieuwstad een tweede parochiekerk, die Johannes de Doper als patroon had. Deze Johanskerk was bedoeld voor de inwoners van de Nieuwstad en delen van Lanxmeer en Parijs. De kerk werd bediend door priesters van de abdij Mariënweerd, nabij Beesd. Het is opmerkelijk dat er in een kleine stad als Culemborg twee parochiekerken waren. Aanvankelijk was dat niet zo'n probleem, al schijnt er wel sprake te zijn geweest van een zekere rivaliteit tussen de beide parochies. Na de reformatie werd alles anders. In 1578 werden de beide kerken aan de katholieken onttrokken. De aanhangers van de 'nieuwe leer' hadden uiteindelijk genoeg aan de Barbarakerk, want de Johanskerk kwam vanaf die tijd op de tweede plaats en werd uiteindelijk bijna niet meer gebruikt. De katholieken echter kregen vijftig jaar later de beschikking over twee staties (schuilkerkjes) in de nabijheid van de beide oude parochiekerken. In de binnenstad, aan de Papenhoek, een statie (1628) bediend door Jezuïeten en in de Nieuwstad een statie (1624) bediend door seculiere geestelijken. Deze laatste statie is vanaf ca. 1700 langzaam maar zeker van Rome vervreemd geraakt. Uiteindelijk kwam het tot een breuk met de moederkerk en vanaf 1723 was de statie aan de Varkensmarkt een oud-katholieke kerk.

Wij beperken ons nu tot de statie in de Papenhoek. Deze statie lag verborgen tussen de huizen van de Markt, Kerkstraat en Papenhoek. Aan het einde van de achttiende eeuw werd het schuilkerkje te klein en te bouwvallig. De Jezuïetenpaters De Hasque en Wolff zagen het na hun komst in Culemborg in 1816 als hun eerste en belangrijkste taak het bouwvallige kerkje te vervangen. In 1817 al werd een nieuwe kerk in gebruik genomen. Men kon weer een tijdje voort, dacht men, maar ook deze nieuwe z.g. waterstaatskerk¹ werd al gauw te klein. Behalve door het groeiend aantal parochianen werd het kerkje ook bezocht door de studenten van het nabij gelegen seminarie, dat in 1818 zijn deuren opende en in 1846 reeds 150 studenten had. De seminaristen hadden in het kerkje hun eigen banken: de z.g. studentenbanken. In 1857 verrees het enorme seminariegebouw met een eigen kapel, desondanks

bleef de parochiekerk te klein. In 1853 werd dan ook overwogen de kerk te vergroten, maar zover is het niet gekomen. In het parochiearchief bevinden zich tekeningen van deze vergroting: de kerk zou inderdaad iets breder zijn geworden, maar niet langer. Je vraagt je onwillekeurig af hoe het bijvoorbeeld mogelijk is geweest dat op maandag 8 juli 1844 het H. Vormsel² werd toegediend aan maar liefst 967 vormelingen. In die tijd werd er niet jaarlijks gevormd zoals nu. Het kon soms meer dan tien jaar duren eer de bisschop Culemborg weer eens aandeed voor dit sacrament. Bovendien werden niet alleen vormelingen uit Culemborg gevormd, maar ook die van de omliggende parochies. Vermoedelijk verliep dit vormsel in enkele etappes. Bovendien mochten de ouders van de vormelingen er niet bij zijn. Per parochie werden daarentegen één peter en één meter afgevaardigd. Het zal in ieder geval een drukte van belang geweest zijn in Culemborg die maandag 8 juli 1844!

De voorbereidingen van de bouw

Het is een veel voorkomend fenomeen geweest in ons land dat een schuilkerkje of statie werd 'opgevolgd' door een waterstaatskerk en uiteindelijk door een grote (meestal neogotische) kerk als bedehuis voor de katholieken. In Culemborg was pastoor Petrus Jacobs de grote stimulator achter de bouw van de grotere neogotische parochiekerk, die in 1886 werd geconsacreerd.

*Kadastraal kaart uit 1826.
De Waterstaatskerk (omcirkeld) ligt direct aan de Papenhoek, toen nog de zuidelijke uitloper van de Ridderstraat.*

Jacobs, die in 1855 zijn pastoraat begon, had al gauw in de gaten dat er voor een nieuwe grotere kerk te weinig ruimte was. Wilde men op nagenoeg dezelfde locatie een nieuwe kerk bouwen, dan was het nodig om daar ruimte voor vrij te maken. Aan de oostzijde van het gewenste terrein lag het seminarie, waarvan de nieuwbouw in 1857 was voltooid. Aan deze kant kon dus geen extra ruimte gewonnen worden. Aan de zuidzijde lag de katholieke begraafplaats, en daar was enige uitbreiding mogelijk. Aan de westzijde stonden oorspronkelijk vier panden aan de Markt met tamelijk diepe tuinen. Twee van deze panden waren in 1825 al door het kerkbestuur gekocht. Een daarvan was afgebroken om een pad te kunnen aanleggen van de Markt naar de oude kerk. Het andere pand werd verhuurd en moest uiteindelijk samen met nog twee andere huizen worden afgebroken om plaats te maken voor de nieuwe kerk. Een van deze twee panden had pastoor Jacobs al eerder aangekocht. Het andere, bewoond door bakker Ponsioen, werd door het seminarie gekocht. Het seminarie had het pand op naam laten zetten van het kerkbestuur in ruil voor wat grond die vrij zou komen na afbraak van de oude kerk en een deel van het kerkhof. Het viel nog niet mee om twee huurders van de huizen aan de Markt, Theodorus Coppers en Cornelis Teeuwissen, uiteindelijk zo ver te krijgen dat zij hun huis op tijd

Kadasterkaart uit 1968. De nieuwe kerk (omcirkeld) ligt niet meer aan de Papenhoek, maar aan de Markt. Op de plek waar de oude en nieuwe kerk elkaar overlappen, moet de schuilkerk uit 1628 hebben gestaan.

zouden verlaten. Intussen werd er al druk gecorrespondeerd met het bisdom en de burgerlijke overheden om toestemming te krijgen voor de kerkbouw. Aan de aartsbisschop werd een brief gestuurd, waarvan in het notulenboek³ van het kerkbestuur een afschrift staat met de volgende inhoud:

Monseigneur,

Het kerkbestuur der R.C. gemeente te Culemborg heeft reeds sedert twee en een halfjaar besloten om eene nieuwe en voor de gemeente⁴ eene doelmatige kerk te bouwen daar de oude te klein en te laag van verdieping is. In der tijd werd zulks mondeling medegedeeld aan monseigneur Schaezman z.e., die met het plan zeer ingenomen was, ook de gemeentenaren zagen de noodzaak in van een doelmatiger kerkgebouw. Zoo dat bijna een ieder volgens vermogen reeds twee en een halfjaar daartoe hebben bijgedragen. Deze bijdrage uit de gemeente en van enige goede en weldadige vrienden van buiten de gemeente maken reeds een som van ruim f 28000,- gulden. Daar volgens de raming een kapitaal nodig zal zijn van plus minus f 90.000,-, heeft het kerkbestuur besloten eene premielening uit te schrijven van f 60.000,- bestaande uit 12000 aandelen van f 5,- bevattende 240 serien, elk serie van 50 aandelen met eene jaarlijksche uitloting van 6 serien, waarin 18 premies telken jare zullen vallen 2 van f 100,- 2 van f 50,- 4 van f 25,- en tien van f 10,- de overige worden uitgekeerd met f 5,-. Het kerkbestuur verzoekt allerbeleefdst machtiging om tot bedoelde premielening over te kunnen gaan.

Het kerkbestuur had kennelijk wel vertrouwen in de toekomst. De verplichting om een veertig jaar lopende premielening aan te gaan voor een dergelijk hoog bedrag, was geen sinecure. We moeten hier wel bedenken dat de katholieken in het laatste kwart van de negentiende eeuw de nasleep van enkele eeuwen onderdrukking ten gevolge van de reformatie echt te boven waren. Met veel geestdrift werkten ze aan de toekomst. De lening is overigens keurig netjes afgelost, zodat het gebouw in 1926 uiteindelijk vrij van schuld was.

In maart 1885 was het 'plan en bestek' van de nieuwe kerk ontvangen. De architect was Piet van Genk uit Etten-Leur. Wederom ging er een schrijven naar de aartsbisschop; kerkbesturen waren verplicht⁵ om voor grote uitgaven toestemming te vragen. Begin april 1885 was de toestemming van de bisschop binnen. Onverwijld moest nu de volgende stap worden gezet, namelijk het aanvragen van de toestemming van de gemeente Culemborg. Deze toestemming werd enkele weken later verleend. Het was in middels mei 1885. Het werd nu hoog tijd om de provincie Gelderland om toestemming te vragen. Dat was nodig omdat de nieuwe kerk voor een klein deel op de oude begraafplaats kwam te liggen. In het notulenboek van het kerkbestuur is een afschrift⁶ van dit verzoek opgetekend:

Geeft met verschuldigen eerbied te kennen het Rooms Catholiek Parochiaal Kerkbestuur, vergaderende in de binnenstadt te Culenburg, dat gezegde bestuur de approbatie van hun hooger kerkbestuur hebben bekomen, om het thans bestaande kerkgebouw te amoveren en gedeeltelijk op die plaats en op de kadastrale nummers 250, 252, 254, 255, 273, 274, 275 en op een gedeelte van de kadastrale nummers 249 en 1520 van sectie J gemeente Culenburg een grooter gebouw ter uitoefening van hunnen openbaren godsdienst te bouwen. Dat men daartoe wenschte over te gaan, doch daarvoor is benodigd omstreeks 80 centiaar grond van gemelde nummers 249, sectie J, uitmakende een gedeelte van het in juni 1870 gesloten kerkhof hunner gemeente, dat op die 80 care sinds 20 jaar geen lijk is begraven, geen eigen graven zijn, en voor het grootste gedeelte daarop nimmer is begraven, aangezien deze plaats door een baarhuis, kalkkuil en een breed pad wordt ingenomen. Dat echter van die 80 ca. ruim 12 centiaar voor de fundamenteen, welke dieper zijn dan een halve meter zullen worden gegraven, zijn benodigd en overigens de grond zal worden opgehoogd, doordie het op te richte kerkgebouw een meter wat de begaane grond betreft hooger zal zijn dan de thans bestaande. Dat het in gebruik nemen van gezegde 80 ca. grond de goedkeuring van U Edele Groot Achtbare moet worden verkregen. Waarom gezegd kerkbestuur zich tot U Edele Groot Achtbare wendt met beleefd verzoek dat het U. E. Gr. Achtbare moge behagen vergunning te verlenen gemelde 80 ca. grond tot voorschreve einde te mogen bezigen.

Aan beleefdheden geen gebrek dus. Uit deze brief valt ook op te maken dat de nieuwe kerk een meter hoger zou komen te liggen dan de oude. Buiten de kerk is dit niet zozeer te zien, maar wie het gebouw betreedt, zal toch een trapje van enkele treden moeten bestijgen. Mogelijk ligt hier ook de oorzaak van het feit dat de vloer van de kerk vanaf het eerste begin tot op de dag van vandaag blijft verzakken, zodat in 1962 een nieuwe betonnen vloer moest worden gelegd. De huidige tegelvloer die in 1992 werd gelegd, is ook al op enkele plaatsen verzakt en gescheurd.

De provincie Gelderland had geen bezwaar tegen het plan van het kerkbestuur. De vergunning werd verleend onder twee voorwaarden:

1. *Dat de te ontgraven strook gronds voor en gedurende de ontgraving worde gedrenkt met ene oplossing van 40 % ruw carbolzuur en water.*
2. *Dat de beenderen en de eventueel nog te vinden overblijfselen van kisten, na met genoemde oplossing van carbolzuur te zijn overgoten, terstond worden ter aarde besteld in een vooraf gemaakte kuil in de nabijheid der plaats van opgraving en overdekt met een laag aarde van tenminste 0,3 meter dikte.*

Op 28 juli 1885 vond de aanbesteding plaats in de 'Korenbeurs' van de heer W. Vulto, op de Markt. De architect, Piet van Genk, was daar aanwezig evenals de inschrijvers. De hoogste inschrijver vroeg een bedrag van f 129.701,- en de laagste f 103.579,-. Aan deze laatste inschrijver, Johannes Groenendaal te 's-Gravenhage, werd het werk gegund.

Vermoedelijk is de bouw vrijwel direct begonnen, omdat de kerk

Het Maria-altaar uit 1886. In het midden de kroning van Maria, links de H. Barbara en rechts de H. Caecilia.

anders nooit in december 1886 gereed had kunnen zijn. Een gedeelte van de oude kerk, waaronder het torentje, werd het eerst afgebroken. Vermoedelijk kerkte men zolang in het voorste deel. Het werk vorderde snel, zodat op 4 december 1886, naamdag van Sint-Barbara, de nieuwe kerk in gebruik kon worden genomen. In de Culemborgse Courant van 9 december 1886 staat het volgende bericht vermeld:

Hedenmorgen is het nieuwe kerkgebouw door de R.K. Gemeente in gebruik genomen. De inwijding geschiedde door den Zeer Eerw. Heer Deken, geassisteerd door Eerw. HH. Geestelijken der parochie en de professoren van het Seminarie.

Gedurende de plechtige hoogmis werd onder directie van den heer Olyslager de liturgische kerkmuziek met goed gevolg uitgevoerd door de Zangvereniging van de Sociëteit St. Jozeph, die voortaan als zangkoor blijft fungeren. De R.K. Gemeente zij hartelijk geluk gewenscht met hare schoone nieuwe kerk! Zeer vele gemeentelieden betuigden hunne deelneming in de feestvreugde van dezen betekenisvollen dag door het laten waaien van de vaderlandsche driekleur uit hunne woningen.

Architect Piet van Genk

Piet van Genk maakte deel uit van een katholieke kunstenaarsfamilie. Vader Van Genk was meubelmaker, twee zoons werden architect, een zoon was kunstschilder en een andere zoon was beeldhouwer. Bovendien huwden twee dochters uit het gezin Van Genk met respectievelijk een kunstschilder en een beeldhouwer. Piet van Genk werd op 22 maart 1844 geboren te Bergen op Zoom. Hij is nooit gehuwd geweest. Aanvankelijk studeerde hij aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te Antwerpen. Hij koos bouwkunde als studierichting. Later trok hij bij zijn oom Antoon in, die arts was in Leur. Hoewel Piet ook andere gebouwen ontwierp, lag het zwaartepunt van zijn oeuvre toch op kerkenbouw. Minstens 22 kerken en kapellen zijn van zijn hand. Al deze kerken zijn te vinden in of vlakbij het bisdom Breda. Eén kerk echter verrees kilometers verderop en wel in Culemborg. Hoe komt het toch dat een van zijn scheppingen zo ver weg werd gebouwd? Piet van Genk zal in Culemborg niet onbekend zijn geweest. Zijn zwager, kunstschilder Frans van Beers, is in Culemborg geboren en woonde in een van de panden aan de Markt, die later afgebroken moesten worden voor de bouw van de nieuwe kerk. Een andere zwager van Piet, beeldhouwer Jan Jacobs, maakte evenals Jozef van Genk, een broer van Piet, veel kerkelijke sculpturen. Je zou bijna gaan denken dat er een familierelatie bestond tussen deze Jan Jacobs en de pastoor van de Barbaraparochie, Petrus Jacobs. Het zou interessant zijn om eens na te gaan of deze beide heren Jacobs op een of andere manier aan elkaar verwant waren. Het is in ieder geval evident dat de Jezuïeten, die de parochie al meer dan 250 jaar bedienden, veel relaties hadden met het zuidelijk deel van Nederland.

Piet van Genk had enkele speciale trekjes, die zijn werk kenmerken. Zo plaatste hij menigmaal de toren naast de voorgevel van de kerk, en ook werkte hij graag met natuurstenen banden in de voorgevel. Beide kenmerken vinden wij in Culemborg terug. Een opmerkelijk fenomeen te Culemborg is het recht gesloten priesterkoor. Doorgaans werd in die tijd het priesterkoor van nieuwe kerken voorzien van een veelhoekige apsis⁷. De Barbarakerk van Culemborg kreeg echter een recht gesloten priesterkoor met daarin een roosvenster. Wellicht werd Piet van Genk geïnspireerd door de kathedraal van Laon in Frankrijk, die ook een recht gesloten apsis had. Het kan ook zijn dat er gewoekerd moest

worden met de ruimte, omdat de afmetingen van de bouwkavel niet zo groot waren. Een recht gesloten koor levert wat meer binnenruimte op dan een veelhoekige apsis. Men moet zich dienaangaande wel realiseren dat het bouwen in de binnenstad moeilijker was dan het bouwen buiten het centrum, waar genoeg ruimte was. De meeste nieuwe katholieke kerken aan het eind van de negentiende eeuw werden stevast net even buiten het centrum gebouwd. Toch kreeg Piet van Genk het voor elkaar een kruisbasiliek te bouwen op de betrekkelijk smalle kavel. Dit is ook de reden dat het middenschip naar verhouding aan de smalle kant is⁸.

Hoe zag de kerk er in het begin uit?

Zoals dat het geval was in de meeste parochies, was ook voor het Culmborgse kerkbestuur in 1886 de bodem van de kerkekas bereikt. De kerk werd 'schoon' opgeleverd. Verfraaiingen kwamen over het algemeen later, als er weer wat geld was. Daarom werd er voorlopig inventaris van de oude kerk overgeplaatst naar de nieuwe. Het hoogaltaar was echter zo belangrijk dat daar niet mee gewacht werd. Jos van Genk, een broer van de architect, maakte het. Het altaar was tamelijk breed en had een vrij lage retabel⁹. Toen tijdens de restauratie van 1992 werd gedacht aan herstel van dit altaar, bleek dit alleen al vanwege de bijzondere afmetingen nagenoeg onmogelijk. De restanten van het altaar werden daarom verwijderd. De zijaltaren en de communiebanken zullen ook wel aanwezig geweest zijn in 1886, omdat er in het archief nergens iets te vinden is over een eventuele latere oplevering. De preekstoel kwam uit de oude kerk. In het archief is nog een foto uit 1908 van het interieur met daarop een andere, slankere preekstoel dan die in 1911 werd geplaatst. Ook het destijds 25 jaar oude Wittc-orgel werd in de nieuwe kerk op de zangzolder geplaatst midden voor het monumentale roosvenster. De kruiswegstatics kwamen tien jaar later, evenals de beschildering van het priesterkoor.

In de zijbeuken stond vooraan een aantal rijen stoelen met daarachter banken, in het middenschip stonden uitsluitend banken. De plaatsen in de noorderzijbeuk waren duurder dan de plaatsen in de zuidbeuk. De preekstoel stond namelijk tegen de eerste pilaar aan de zuidzijde opgesteld, zodat het zicht op het altaar aan die kant werd belemmerd door de preekstoel. De kerk herbergt een aantal bijzondere inventarisstukken, waarvan hieronder een beschrijving te vinden is.

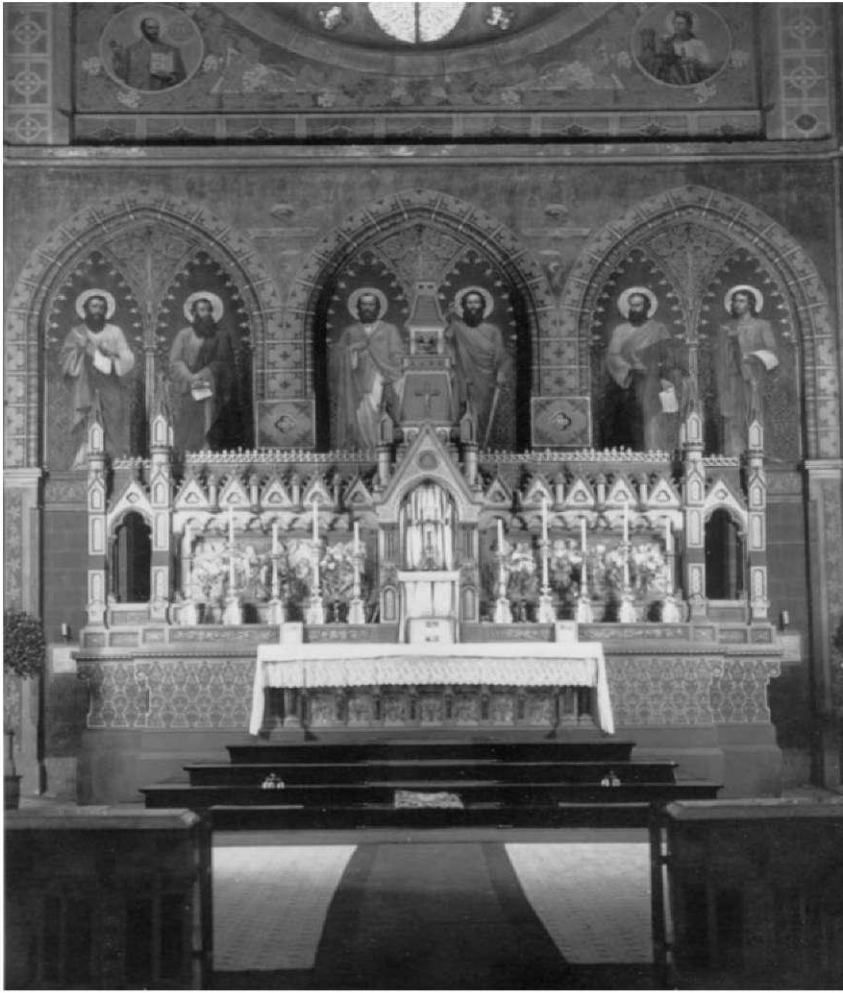
De preekstoel

Toen in 1911 de kerk 25 jaar¹⁰ bestond, leek het pastoor Oosterbaan een goed idee om bij deze gelegenheid *'iets moois voor de kerk te verkrijgen, zoals een preekstoel'*. Het kerkbestuur stemde daarmee in. Leden van het kerkbe-

De preekstoel uit 1911. Op de kuip de afbeeldingen van de vier evangelisten met Christus in het midden. Op het klankbord de H. Geest in het midden en er omheen de zeven geestesgaven.

stuur, armbestuur en collectanten gingen huis aan huis geld ophalen voor dit doel. De bijdrage kon in een keer worden gegeven of men kon wekelijks of maandelijks een bepaald bedrag schenken. De pastoor zou ervoor zorgen dat 'eenige meisjes de toegezegde bedragen aan huis zouden ophalen. Het resultaat was niet ongunstig: er werd f 1900,- opgehaald. Toch was dit niet genoeg, omdat men de preekstoel had begroot op f 2750,-. Men had er kennelijk vertrouwen in dat dit hogere bedrag op tafel zou komen, aangezien er een prijsvraag werd uitgeschreven. Het was namelijk de bedoeling dat de deelnemers een ontwerp zouden indienen, dat zou moeten voldoen aan enkele voorwaarden die door architect Nico Moleenaar werden bepaald. Vijf beeldhouwers werd gevraagd aan deze prijsvraag mee te doen. Een prijsvraag impliceert een (hoofd)prijs, in het onderhavige geval bestond de prijs uit de opdracht de preekstoel te mogen maken. De vier 'afvallers' zouden f 25,- ontvangen als tegemoetkoming

Het priesterkoor tussen 1898 en 1948. Het hoogaltaar is nog intact en de polychromie is nog niet overgeschilderd.

in de gemaakte kosten. De fa. Kuypers uit Roermond werd de opdracht gegund; wie de andere vier inschrijvers waren, is niet bekend.

Men maakte meteen van de gelegenheid gebruik de preekstoel een pilaar oostwaarts te verplaatsen. Reden voor deze ingreep was het feit dat het nieuwe meubel breder was dan zijn voorganger, waardoor voor nog meer kerkgangers het zicht op het altaar ontnomen dreigde te worden. Bovendien konden de plaatsen aan de zuidzijde nu net zo duur worden als die aan de noordzijde, en dat betekende weer meer inkomsten. Je vraagt je onwillekeurig af of men de predikant overal in de kerk nog kon verstaan. Vermoedelijk zal dit niet het geval geweest zijn, hoewel aanstaande priesters op het seminarie wel degelijk behoorlijk werden 'getraind' in dit opzicht. De preekstoel is langer dan in andere kerken in gebruik gebleven: pas tijdens de grote opknapbeurt van de kerk in 1992 werd hij achterin opgesteld. Hij was te mooi om te worden afgedankt!

De kruiswegstaties

Op 6 juni 1893 vond het kerkbestuur het hoog tijd worden om een nieuwe kruisweg te laten schilderen. Kunstschilder F. Loots uit Haarlem kreeg deze opdracht. Loots vroeg hiervoor ongeveer f 4000,-. De eerste statie leverde hij gratis. Vermoedelijk was Loots een druk bezet schilder, want hij had vier jaar nodig om zijn taak te volbrengen. Op 1 september 1897 ging het voltallige kerkbestuur met schilder Loots naar de kerk om de laatste staties in ogenschouw te nemen. Deze zelfde avond wordt

hem de laatste duizend gulden van het overeengekomen bedrag¹¹ uitbetaald. Hij kreeg f 70,- extra voor de kruisjes die op de staties geplaatst moesten worden. Het kerkbestuur verzocht de schilder om 'de ruimte tussen de staties en het trasraam der kerk zo in te richten' dat de staties daardoor in 'schoonheid' zouden 'toenemen'. Hier kreeg hij nog eens f 100,- voor. Bij zes van de staties schilderde hij inderdaad aan weerskanten bijbelse teksten op een donkere achtergrond, zodat de gehele ruimte tussen de travereiben¹² werd opgevuld. Op zondag 24 oktober 1897 werden de nieuwe staties plechtig opgehangen.

De polychromie¹³ in het priesterkoor

Bij de oplevering was de kerk uiteraard ook geschilderd. Vermoedelijk werd de kerk vóór 1908 niet nog eens geschilderd, omdat daaromtrent geen gegevens zijn. Een vluchtig kleuronderzoek door de heer Kurvers van Monumentenzorg in 1990 wees uit dat de eerste verflaag een zandkleur had. Een foto uit 1908 toont ons ook dat de gewelfribben een donkere kleur hadden. Het priesterkoor echter werd door het toedoen van pastoor Jacobs in 1898 of 1899 gepolychromeerd. Eigenlijk was het de bedoeling om de hele kerk te polychromeren, maar daar was te weinig geld voor. Het karwei kostte de parochie ongeveer f 2500,-. Op oude foto's is het resultaat van deze ingreep duidelijk te zien. Helaas was de

Rechterfoto:

Het priesterkoor tussen 1962 en 1972. De communiebanken zijn nu verwijderd en vervangen door een metalen hekwerk.

Linkerfoto:

Het priesterkoor na 1948 en voor 1962. De polychromie is overgeschilderd en de communiebanken zijn nog aanwezig, maar het hoogaltaar is hier ontdaan van de retabel.

slechte gesteldheid van de ramen boven in de lichtbeuk er waarschijnlijk mede de oorzaak¹⁴ van dat de polychromie al in 1948 overgeschilderd werd evenals de hele kerk. Pastoor Doensen maakte meteen van de gelegenheid gebruik om het hoogaltaar te ontdoen van de retabel. Ervoor in de plaats kwam een gordijn met daarvoor een kruisbeeld, dit alles geheel in overeenstemming met de opvattingen van die tijd. Overigens is er in 1922 ook geschilderd in de kerk, hoewel het niet duidelijk is of dat de gehele kerk betrof. De toenmalige pastoor Koopmans heeft in ieder geval in dat jaar *'buiten bezwaar der kerkekas'* de altaren, plinten en communicabanken laten schilderen. Er zijn foto's waarop te zien is dat de altaren ook min of meer gepolychromeerd waren. De laatste broodnodige verfbeurt kreeg de kerk in 1991. Alles wat een zandkleur had, kreeg een lichtere crèmekleur en de gewelfribben kregen evenals in het begin een donkere (rozerood) kleur. De plinten en de basementen van de pilaren werden donkerrood geschilderd.

De ramen

De ramen van de kerk zijn globaal in drie categorieën te verdelen. Allereerst de twee grote roosvensters in het priesterkoor en achter in de kerk boven het oksaal¹⁵. Vermoedelijk bevatten deze vensters nog het oorspronkelijke glas, omdat nergens in het archief iets te vinden is over een eventueel later tijdstip. Anders is dat met de roosvensters aan de zuid- en noordzijde: deze ramen werden in de jaren zestig voorzien van het huidige glas, dat qua stijl nogal uit de toon valt. De achttien ramen in de lichtbeuk¹⁶ werden in 1930 aangebracht, ter vervanging van de oude ramen die regelmatig bij storm beschadigd raakten. De derde categorie betreft het mooiste glas van de kerk. Deze veertien ramen in de zijbeuken werden in 1928 geschonken door onder andere de parochianen bij gelegenheid van het derde eeuwfeest van de parochie en het zilveren priesterfeest van pastoor Schaars. In elk raam staat een heilige afgebeeld met een bijzondere eigenschap, waarin deze heilige als het ware uitblonk. Onder in het raam staat steeds vermeld wie de schenker was. Omdat deze schenkers, op een enkele uitzondering na, werden aangeduid met afkortingen, is het nagenoeg onmogelijk te achterhalen om wie het gaat. Beginnende bij het raam in de zuidwesthoek gaat het om de volgende afbeeldingen:

- 1 *Hongerigen spijzen S. Elisabeth*
- 2 *Dorstigen laven S. Gertrudis*
- 3 *Vreemdelingen herbergen S. Henricus*
- 4 *Naakten kleeden S. Vincentius*
- 5 *Zieken bezoeken S. Tarcisius*
- 6 *Gevangenen verlossen S. Michaël*

*Het interieur na 1972.
Achter het orgel de goud-
kleurige gordijnen, die
zeer beslist uit de toon
vielen.*

- 7 Dooden begraven S. Barbara*
- 8 Voor levenden en dooden bidden S. Petrus Canisius*
- 9 Beledigingen vergeven S. Ioseph*
- 10 Onrecht geduldig lijden S. Andreas*
- 11 Bedroefden troosten S. Maria MD¹⁷*
- 12 In moeilijkheden goeden raad geven S. Ioannes N.*
- 13 Onwetenden leeren S. Aloisius*
- 14 Zondaars vermanen S. Ioannes*

De armenkamer

De huidige dagkapel heeft diverse bestemmingen gekend. Aanvankelijk zetelde er het armbestuur. Het bewaarde daar de administratie en er werd de z.g. bankenpacht (plaatsengeld of parochiebijdrage) geïnd. Men noemde deze ruimte dan ook de armenkamer. Ook het kerkkoor repeteerde er. Kort nadat pastoor Wilderbeek O.S.A. in december 1936 was aangetreden, kwam hij met het plan om 'een bidkapel' te creëren ter ere van de 'Moeder van Goede Raad'. De Augustijnen kenden namelijk een bijzondere vereering voor O.L. Vrouw van Goede Raad. Het kerkbestuur stemde ermee in en men besloot de armenkamer tot dat doel in te richten. Het armbestuur verhuisde naar het parochiehuis.¹⁸ Pater H. Schouten uit Eindhoven maakte een ontwerp voor de kapel en bracht eigenhandig een muurschildering aan op de zuidmuur. Op het altaar plaatste men het z.g. Antwerps tabernakel, dat tot die tijd in de sacristie bewaard werd en hoogstwaarschijnlijk nog dienst heeft gedaan in de voormalige waterstaatskerk. Pastoor Duvergé wilde in 1956 de kapel grondig opknappen, met als gevolg dat de muurschildering van pater Schouten zou moeten verdwijnen. Er kwam echter zoveel protest van de parochianen tegen dit plan dat het uiteindelijk niet doorging. Pastoor Slegers slaagde er wel in om de kapel aan te pakken, want in 1968 werd deze op zijn aandringen bestemd tot dagkapel. De muurschildering ging toen alsnog verloren. In 1992 werd de kerk gerestaureerd en bij die gelegenheid is de kapel aangepast in dezelfde stijl als de kerk zelf: er kwam een nieuwe vloer, het altaar – voordien gebruikt in de hal van de R.K. Mavo – werd in de kapel geplaatst, er kwamen nieuwe stoelen en een nieuw tabernakel.

Het orgel

In de hervormde kerk van Beusichem werd in 1858 een nieuw orgel voltooid, gemaakt door C.G.F. Witte uit Utrecht van de fa. Bätz en Co. Hoogstwaarschijnlijk is de faam van dit Beusichemse orgel doorgedrongen tot het kerkbestuur, want ook in Culemborg moest een Witte-orgel komen. Op zich was dit heel bijzonder, omdat Witte 82 nieuwe orgels heeft gebouwd, waarvan er slechts drie voor een R.K. kerk bestemd waren. Het orgel in de Barbarakerk was de eerste van die drie! De orgels van C.G.F. Witte stonden bekend om hun degelijkheid. De klank was monumentaal, helemaal bedoeld om de gemeentezang te begeleiden. Deze orgels waren ook niet goedkoop: de Barbaraparochie betaalde f 4450,- voor het instrument.

In 1886 werd het orgel in de nieuwe kerk door Witte op het oksaal geplaatst, midden voor het monumentale roosvenster. Ook dit was niet alledaags, omdat men in die tijd meer waardering had voor een groot

roosvenster dan voor een orgel in laat Empirestijl. De plaats van het orgel bleek uiteindelijk ook niet zo gunstig voor de kooropstelling. In 1908 besloot men daarom het orgel tegen de zuidmuur van het oksaal te zetten met het front naar het noorden, zodat het koor beter kon worden opgesteld. Het orgel werd bij die gelegenheid voorzien van een pneumatische tractuur¹⁹, zodat er een vrijstaande speeltafel kon worden geplaatst midden voor het koor. Deze werkzaamheden werden verricht door Michael Maarschalkerweerd uit Utrecht. Deze ingreep kan worden beschouwd als het begin van het verval van het instrument. In de jaren 1927-1928 en 1948-1949 werden er herstelwerkzaamheden en kleine wijzigingen uitgevoerd door de fa. Elbertse. Het pneumatische systeem bleek onbetrouwbaar en uiteindelijk totaal versleten. Er moest dus óf een nieuw orgel komen óf het Witte-orgel zou grondig gerestaureerd moeten worden. Men koos voor het laatste. In 1971 regelde pastoor Slegers deze kwestie op een snelle en doortastende wijze. Het orgel werd niet alleen gerestaureerd, maar tevens verplaatst naar het priesterkoor. Er werd een vrij pedaal aan het orgel toegevoegd. Dit werk werd gedaan door de fa. Verschueren uit Heythuizen. Tijdens de kerkrestauratie van 1992 werd het orgel van zijn plaats gehaald, omdat er een nieuwe tegelvloer gelegd moest worden. Er is toen onderzocht of het mogelijk was het oude hoogaltaar in ere te herstellen. Dit was echter onmogelijk, zodat de restanten ervan toen definitief verwijderd werden. Bij de demon-

Het orgel wordt onder leiding van Sicco Steendam, orgelmaker te Roode-school, door vrijwilligers gedemonteerd. Achter het orgel zijn de restanten van het hoogaltaar duidelijk zichtbaar.

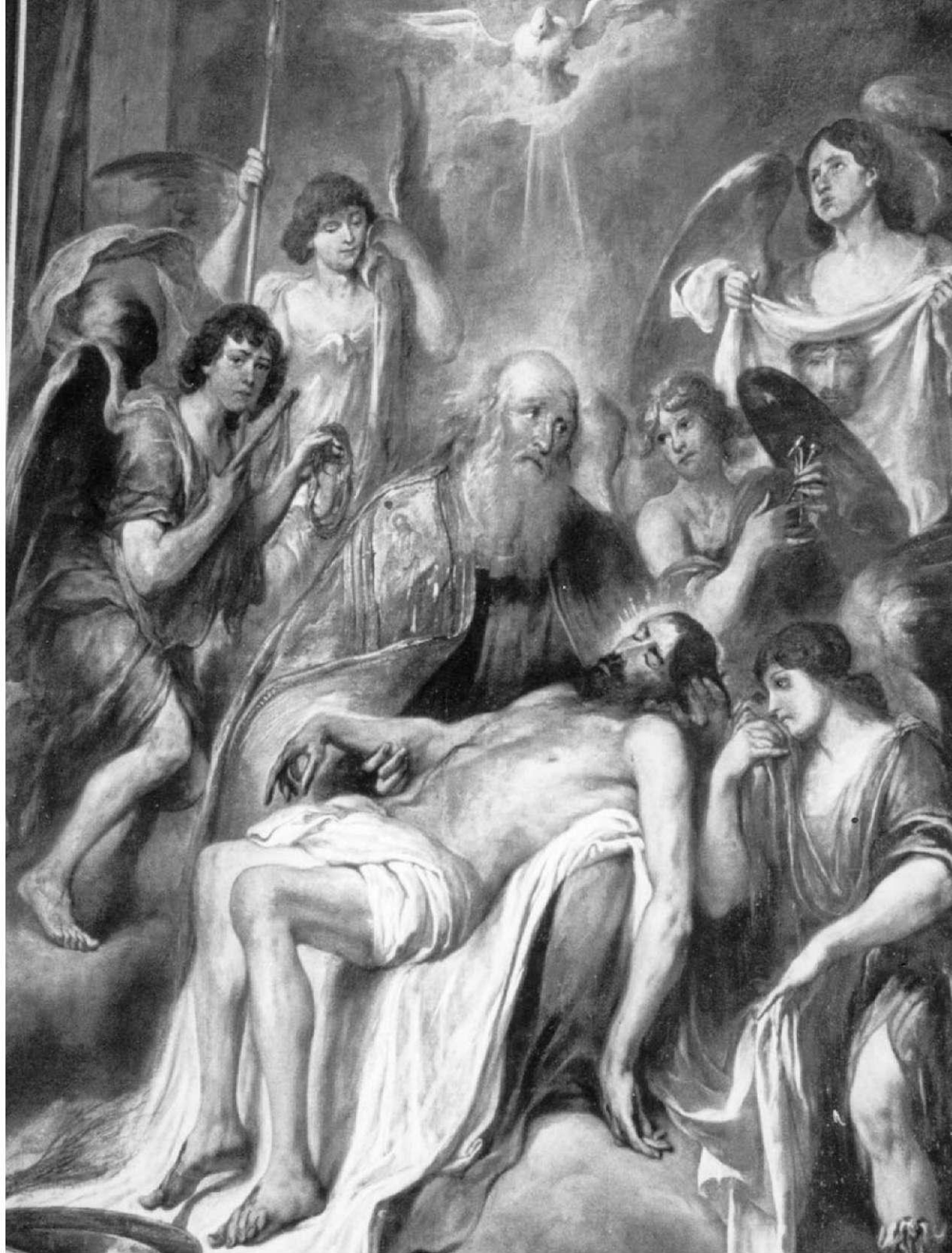
Pagina 21:
De Genadestoel, geschilderd in 1628 door Jan Cossiers, een leerling van Peter Paul Rubens.

tage van het orgel door orgelmakerij Sicco Steendam uit Roodeschool bleek dat het nieuwe pedaal in 1972 orgeltechnisch gezien niet op de juiste manier was aangebracht. Bovendien was er pijpwerk verplaatst op een manier die, gemeten naar de huidige maatstaven, niet door de beugel kon. Er werd daarom besloten het vrije pedaal achterwege te laten. Het pijpwerk kon nu weer op zijn oorspronkelijke plaats teruggezet worden, zodat het orgel weer klonk zoals dat door Witte in 1861 bedoeld was. Bovendien kwam het instrument 80 cm. lager te staan, omdat de trappen van het oude altaar weg waren. De klank van het orgel is buitengewoon fraai. De afstand tussen het koor en het orgel is echter nog steeds te groot, zodat er voor de begeleiding van het koor een tweede orgel noodzakelijk werd.

De lotgevallen van de Genadestoel

In de dagkapel hangt een prachtig schilderij, voorstellende De Genadestoel²⁰, geschilderd door J. Cossiers, leerling van Rubens, in 1628. In de oude schuilkerk hing het boven het hoogaltaar. Of het schilderij al in 1628 in deze kerk hing, is niet zeker, maar het jaartal 1628 voor zowel de kerk als het schilderij doet dit wel vermoeden. Toen in 1817 de waterstaatskerk tot stand kwam, werd het daar ook boven het altaar gehangen. In de huidige kerk uit 1886 was echter geen plaats meer voor De Genadestoel, omdat er nergens een zo groot leeg muurvak te vinden was. Men plaatste het zolang maar in de sacristie.

Nu deed zich het feit voor dat het kerkbestuur bezwaar had gemaakt tegen een nogal gepeperde rekening van glazenier Van Straaten uit Utrecht voor geleverd gebrandschilderd glas²¹. Men kwam ten slotte met de glazenier overeen dat de rekening zou worden tenietgedaan en dat hij daarvoor in de plaats het schilderij zou krijgen. Van Straaten plaatste het schilderij vervolgens in zijn privé-museum. Op een kwade dag brak er echter brand uit in het muscumpje van de glazenier. Gelukkig kon het schilderij worden gered, waarna het bij Van Straaten thuis terecht kwam. Uiteindelijk besloot de glazenier het doek te verkopen of, als dit niet mocht lukken, het in kleinere panelen te snijden en die ter verkoop aan te bieden. Architect Theo Ausems heeft Van Straaten hiervan kunnen weerhouden. Hij wist de prior van het Augustijnenklooster ertoe te bewegen het schilderij te kopen om het aan de zustercongregatie van J.M.J.²² te schenken, die in 1952 vierde dat zij een eeuw in Culemborg gevestigd waren. De zusters hingen het schilderij in een zaal. Later verhuisde het om onduidelijke redenen naar een rommelzolder. Toen de zusters in 1978 het oude Mariakroon moesten opheffen, ging het schilderij naar Den Bosch. Ook daar bleef het niet lang: de zusters gaven het terug aan de Barbaraparochie. Na een kort verblijf in het Elisabeth-weeshuis en een broodnodige restauratie werd het in de dagkapel opgehangen. De Genadestoel was na veel omzwervingen weer thuis!

Het interieur na de grondige renovatie van 1992. Op de voorgrond het zg. doopeiland. Het orgel is weer teruggeplaatst. Door het weglaten van het lelijke gordijn achter het orgel krijgt de apsis een rijziger karakter.

Het Antwerps tabernakel

In de Bidkapel ter ere van O.L.V. van Goede Raad, die in 1938 op aandringen van pastoor Wilderbeek tot stand was gekomen, plaatste men op het altaar het z.g. 'Antwerps tabernakel', waarin een Maria-afbeelding verwerkt was. Hoe en wanneer het in bezit kwam van onze parochie, valt niet precies te achterhalen. Een parochiaan, die omstreeks 1932 misdienaar was, wist te melden dat het tabernakel toen (in 1932) al in de sacristie op de kast stond. Het tabernakel werd in 1968 inclusief de Maria-afbeelding in de kapel onder de toren geplaatst. Op deze plaats bleef het tot 1992. In dat jaar werd de Maria-afbeelding weggehaald en wat er toen te voorschijn kwam, was werkelijk verrassend: achter de verwijderde Maria-afbeelding werd een draaibaar binnenwerk aangetroffen met twee gestoffeerde nissen²³, waarin het allerheiligste kon worden opgeborgen. Door het binnenwerk te draaien, kan het tabernakel worden afgesloten met een verguld reliëf van het laatste avondmaal.

Enkele vrijwilligers transporteerden het loodzware tabernakel in 1992 naar het priesterkoor, waar het tijdelijk op een metalen Gispentafeltje werd geplaatst nabij de deur naar de sacristie. Er werd een verzoek aan het bisdom gericht het tabernakel te mogen restaureren, maar dit werd afgewezen. En eindelijk (na tien jaar) is besloten het tabernakel toonbaar te maken (niet restaureren dus!) en op een passende plaats in de kerk te zetten.

Kunstschilder, restaurator en stadgenoot Frans van Hienen werd bereid gevonden samen met enkele vrijwilligers het tabernakel schoon te maken en op te knappen. De vergulde afbeeldingen van de pelikaan en het laatste avondmaal werden van het overvloedige vuil en stof ontdaan en daarna met een speciaal samengestelde goudverf overgeschilderd. Houtwerk dat erg beschadigd was, werd gerepareerd. Ook werd geprobeerd de oude glans van het hout en het koper terug te krijgen.

Het tabernakel is gemaakt van cikenhout, opgelegd met mahonie. Het draaibare middendeel bevat behalve het vergulde reliëf twee nissen en wordt op de hoeken geflankeerd door vier hoekzuiltjes met Ionische kapitelen. Op een smal paneel aan de binnenkant staat vermeld: *I.H.S. A:M:D:G: Dono Dedit per illustris Dominus Philippus Antonius Josephus Baro De Pret. Antverpiensis MDCCCXXXV*. Het tabernakel is dus in 1825 door een zekere heer Baro De Pret geschonken. Wie deze Baro De Pret was en aan wie hij het geschonken heeft, is niet bekend; navraag in Antwerpen leverde geen resultaat op. De afkortingen I.H.S. ofwel *In Hoc Signum* (in dit teken) en A:M:D:G: ofwel *Ad Majorem Dei Gloriam* (tot meerdere eer en glorie van God) zijn geliefde uitdrukkingen van de Jezuïeten. Aangezien er in Culemborg meer dan drie eeuwen Jezuïeten werkzaam zijn geweest, mogen we gerust aannemen dat het er voor 1917 (vertrek Jezuïeten) al was. Het is dus niet onmogelijk dat het tabernakel dienst heeft gedaan in de vorige kerk. Op een koperen plaatje staat nog vermeld: *Gemaakt door F.J. Van Den Bossche, Ebenist tot Antwerpen. Anno 1825*. We weten nu gelukkig ook wie het tabernakel heeft gemaakt, want ook dat was tot voor 2003 onbekend en dat alleen maar omdat een Maria-afbeelding jarenlang deze geheimen verborgen hield!

Nabij het doopeiland werd het fraaie opgeknapte tabernakel in augustus 2003 geplaatst op een stijlvolle maar sobere houten onderbouw, gemaakt door parochiaan Henk van Kesteren.

Werkzaamheden aan de kerk

Het is evident dat een zo groot, bijna 120-jarig gebouw het nodige onderhoud vergt. Bovendien had elke tijd zijn eigen inzichten aangaande de kerkinrichting. Halverwege de oorlog, in 1943, kwam kerkmeester L. Wüst met een grootscheeps verbouwplan, waarbij het transept, het priesterkoor en de sacristie zouden worden vervangen door nieuwbouw. In het archief worden ingekleurde tekeningen bewaard van dit plan. Architect J.C. van Buijtenen uit Eindhoven had het ontwerp gemaakt. Waarom het niet doorging, laat zich raden: de oorlog was uiteraard een te onzekere tijd om een dergelijk groot plan te verwezenlijken. Achteraf kunnen we er blij om zijn, want de kerk zou er zeker niet fraaier door geworden zijn en ook niet groter. Afgezien van wat kleinere veranderingen is er later wel twee maal ingrijpend aan het gebouw gewerkt. Allereerst noemen we hier de werkzaamheden van 1962, die overigens voor het overgrote deel door vrijwilligers werden uitgevoerd. De veranderingen aan het interieur die hiermee gepaard gingen, waren geheel volgens de toenmalige inzichten en smaak. Nu, naar huidige maatstaven gemeten, kunnen we stellen dat die veranderingen nogal uit de toon vielen. De oude tegelvloer bijvoorbeeld was ernstig verzakt. Deze werd daarom vervangen door een betonnen vloer, die qua stijl niet in een neogotische kerk thuis hoort.

De communiebanken werden weggehaald en vervangen door een metalen hekwerk. Gelukkig werden de oude communiebanken niet gesloopt, maar geplaatst onder de zijaltaren. Aan weerskanten van het priesterkoor kwamen twee kolommen met banken, die evenwijdig aan de lengterichting van de kerk werden opgesteld. Er kwam ook een nieuw altaar meer naar het midden van het gebouw, zodat de priester in het vervolg met het gezicht naar het volk toegekeerd stond. Wat dat betreft, liep Culemborg vooruit op de resultaten van het tweede Vaticaans Concilie, dat in 1963 begon.

In 1992 werd na een fikse schilderbeurt het interieur opnieuw onder handen genomen. De ramen werden opgeknapt en voorzien van vandalisbestendige voorzetsramen. De banken, die ‘beroerd zaten’, werden iets comfortabeler gemaakt. De knielbanken verdwenen evenals de zitplaatsen tussen de pilaren. Iedereen kon nu het altaar zien. Het middenpad verdween en de preekstoel verhuisde naar achteren. Achter in het gebouw werd een ‘doopeiland’ gerealiseerd op verzoek van pastor Balm. Het zangkoor zou voortaan in het noorder transept plaatsnemen, zodat het achter het altaar ‘rustiger’ werd. De kruiswegstaties werden schoongemaakt. Ten slotte kwam er een nieuwe tegelvloer, wat het interieur zeker ten goede kwam. Tijdens het ontruimen van het priesterkoor sneuvelde helaas een gepolychromeerd Antoniusbeeld. Dit kon worden vervangen door een houten Antoniusbeeld uit het midden der negentiende eeuw, afkomstig uit het depot van het aartsbisdom. Het werd achter in de kerk opgesteld, rechts van de uitgang. Aan de linkerzijde stond al het houten Barbarabeeld, vervaardigd door Stef Uijterwaal uit Utrecht. Het beeld is kort na 1945 gemaakt uit dankbaarheid voor het feit dat men in Culemborg de Tweede Wereldoorlog relatief goed had doorstaan.

De toren

De toren, waar het in dit artikel eigenlijk om te doen is, verkeert in een slechte staat. Restauratie is hard nodig. In het verleden is de toren ook enkele malen onderhevig geweest aan verbouwing. Beneden in de toren, in de torenkapel, hebben zich de meeste veranderingen afgespeeld. Aanvankelijk was er helemaal geen torenkapel. De boog tussen de toren en de kerk was dicht en herbergde een biechtstoel, precies zoals aan

Werzaamheden in de kerk in 1992. Op de achtergrond de restanten van het hoogaltaar na de demontage van het orgel.

Beeld van de H. Augustinus, ingemetseld in de noordoostelijke vieringpijler. Het werd in 1943 geschonken door de mannencongregatie ter gelegenheid van het zilveren priesterjubileum van pastoor Wilderbeek.

de andere kant waar nu de piëta in de gedachteniskapel te vinden is. Achter deze biechtstoel²⁴ begon de wenteltrap naar boven. In 1943 werd deze ruimte ingericht als doopkapel. De biechtstoel werd verwijderd en verplaatst naar de zijmuur. De opgang van de torentrap werd verplaatst naar het portaal²⁵. Er kwam een gebrandschilderd raam van M. de Leeuw met een afbeelding van de doop van Jezus in de Jordaan. In 1968 werd de ruimte ingericht als Mariakapel en is dat sindsdien gebleven. Het Antwerps tabernakel moest in 1992 plaats maken voor een fraai Mariabeeld, de z.g. Immaculata, Maria die de kop van een slang vertrapt. Dit lindehouten beeld werd gemaakt in de achttiende eeuw en is hoogstwaarschijnlijk Zuid-Nederlands van oorsprong. Verwonderlijk is

dit niet, omdat de hier werkzame Jezuïeten in die tijd heel sterk op het zuiden waren georiënteerd.

Aan de toren zelf zijn enkele malen werkzaamheden verricht. In 1914 moest het kruis op de toren worden rechtgezet, omdat het *'van lieverlede schuingezakt'* was volgens pastoor Oosterbaan. In het notulenboek van het kerkbestuur (23 februari 1932) staat de volgende passage:

De Z.E. Heer pastoor deelt vervolgens mede, dat er klachten van de politie zijn binnengekomen over den toestand van den toren waarvan leien bij heftigen wind loswaaien. Wordt besloten de toren te laten repareren waarvoor bereids prijsopgaaf is gevraagd van P. Bottlender te Eindhoven en van Oort alhier: met den daarvoor door het Aartsbisdom aangewezen architect zal verder worden besproken, tot aanbesteding over te gaan.

Behalve de twee eerder genoemde leidkokers werden er nog twee gevraagd: Joh. Beisterveld en Zn. uit Utrecht en Vercoolen uit Eindhoven. Er werd weken lang gediscussieerd over dit werk. Zowel de kleur van de leien als de dikte ervan waren onderwerp van bespreking. Wie van de vier leidkokers de opdracht werd gegeven, is niet duidelijk. Het werk kreeg uiteindelijk in de tweede helft van 1932 zijn beslag.

Na de Tweede Wereldoorlog werd op instigatie van pastoor Doensen een verlicht kruis op de toren geplaatst, overigens een in die jaren niet ongebruikelijk verschijnsel in ons land. Het kruis, dat kilometers buiten Culemborg zichtbaar was als een soort baken, was echter geen lang leven beschoren: er waren veel problemen mee, en uiteindelijk werd het in 1960 weggehaald. Niet duidelijk is of bij die gelegenheid het hele kruis is verwijderd of alleen de verlichting.

Sinds de oplevering van de kerk in 1886 is er nooit een torenuurwerk geweest. De architect heeft er wel rekening mee gehouden, want hij heeft aan alle kanten van de spits een nis open gelaten om de eventuele wijzerplaten aan te brengen. Het was ook niet echt noodzakelijk. De nabijheid van zowel de Binnendoorpoort als de vierkante toren met hun klokken maakte een dergelijk uurwerk overbodig.

De klokken

De eerder genoemde Johanskerk in de Nieuwstad werd tussen 1531 en 1535 van een toren voorzien, betaald door Vrouwe Elisabeth van Culemborg. In deze toren werden drie klokken opgehangen, twee van Jan Tolhuis - de Mariaklok en de Elisabethklok uit respectievelijk 1535 en 1555 - en een uit 1663. De Elisabethklok had als randschrift *'Elisabeth Zachariae Magnum Virum Genuit. Jan Tolhuis fecit 1555'* (Elisabeth schonk aan Zacharias een groot man. Jan Tolhuis heeft mij gegoten in 1555). Toen in 1817 de waterstaatskerk tot stand kwam, was daarbij door architect Van Embden uit Utrecht niet in een toren voorzien. Later wilde men alsnog

een toren bij de kerk. De onderbouw daarvan kon nog net worden opgenomen in de bouwplannen. De verdere opbouw kwam gereed in 1820. Uiteraard moest er ook een klok komen. Het kerkbestuur had vernomen dat het stadsbestuur voornemens was de Johanskerk af te breken en de drie klokken te verkopen. Het kerkbestuur wilde de Elisabethklok op eigen kosten uit de toren laten halen, haar laten wegen in de stadswaag (onder het stadhuis) en aan de hand van het gewicht de prijs laten bepalen. Aldus geschiedde. De klok woog 382 pond, maar wat er voor betaald werd, kon in het parochiearchief niet achterhaald worden. De klok werd in het nicuwe torentje opgehangen en deed daar dienst tot de afbraak van de waterstaatskerk in 1885. Vervolgens verhuisde zij naar de nicuwe Barbara-toren en hing daar geheel alleen, tot er in 1924 drie nicuwe klokken bij kwamen. Deze klokken waren een geschenk van de parochianen voor pastoor Koopmans ter gelegenheid van zijn zilveren priesterjubiläum. Niet iedereen was even enthousiast over de nicuwe klokken. Frits van der Meer, kunsthistoricus en oud-student van het seminarie schrijft in zijn boekje over praeses Van Schaik dat hij de klank van die *'allegaagsche klokken'* niet heeft kunnen onthouden, terwijl hij de klank van de klokken van de oude Barbaratoren *'klagend, vol en edel'* vond. Tijdens de oorlog (vermoedelijk 1943) werden de klokken door de bezetters geroofd. Na de oorlog kwam alleen het Elisabethklokje terug; het was ontsnapt aan de Duitse smeltkroes! Uiteraard moesten er nicuwe klokken komen. Pastoor Doensen is het gelukt om met overheidssteun drie nicuwe klokken te laten gieten door de fa. Eijsbouts te Asten. De klokken kregen de namen: Moeder van Goede Raad (vanwege de Augustijnen), Pius (genoemd naar de toenmalige paus Pius XII) en Johannes (genoemd naar kardinaal De Jong). De klokken werden plechtig ingezegend op de dinsdag in de Goede Week van 1950. Tijdens het Gloria van de daaropvolgende paaswake werden ze voor het eerst geluid. De klank van deze klokken (de eerste drie tonen van het Te Deum) harmoniceert bijzonder fraai met de klank van de klokken in de vierkante toren. Soms, als er in de beide torens gelijktijdig geluid wordt, is dit een feest van jewelste! De inwijding vond plaats toen pastoor Doensen Culemborg reeds verlaten had. Inmiddels is door deskundigen afgeraden de zwaarste van de drie klokken te luiden vanwege de slechte gesteldheid van de klokkestoel. Naar verwachting zal het nog wel enige tijd duren voor het geluid van de grootste klok weer te horen zal zijn in de stad.

BEN HOLTkamp

Bronnen en literatuur

- Beaufort, R.P.F. de, en H.M. van den Berg, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst, de Betuwe* (Den Haag 1968).
- Blok, W., en L.J. Weys, Van Genk, *Een kunstclan uit de tweede helft van de negentiende eeuw* (Bergen op Zoom 1977). Tentoonstellingscatalogus Markiezenhof Bergen op Zoom, 24 september - 14 november 1977.
- Holtkamp, B., *Orgelhistorie van de R.K. Barbarakerk te Culemborg* (Culemborg 1992).
- 150 jaar Klein Seminarie Aartsbisdom Utrecht 1818-1968. Bijdrage van Cor Bouchette (Apeldoorn 1968).
- Meer, F. van der, Praces Van Schaik (Oud Zevenaar 1929).
- Peck, J.W., *Geschiedkundig Overzicht van Katholiek Culemborg* (Culemborg 1928).
- Rosenberg, H.P.R., *De negentiende-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Den Haag 1972).
- Voet van Oudheusden, A.W.K., *Historische Beschryvinge van Culemborg* (Utrecht 1753).
- Archief van de Barbaraparchie, Culemborg.
- Streekarchivariaat Tiel, Buren en Culemborg.

Noten

- 1 (Neoclassicistisch) kerkgebouw uit de eerste helft van de negentiende eeuw, zo genoemd omdat de kerken in deze periode door of onder toezicht van een ingenieur van Waterstaat werden gebouwd.
- 2 Het Heilig Vormsel is een van de zeven sacramenten. De vormelingen (kinderen van ongeveer 12 jaar) worden gesterkt in het geloof door het afsmecken van de H. Geest.
- 3 Notulen van 24 mei 1884.
- 4 Gemeente betekent hier parochie.
- 5 Nu, anno 2005, is dat nog steeds zo.
- 6 Notulen van 2 mei 1885.
- 7 Afsluiting van het priesterkoor.
- 8 In 1992 kwam het middenpad te vervallen omdat men de pilaren vrij wilde houden. De resterende ruimte was te smal voor twee kolommenbanken en een middenpad.
- 9 De retabel is de achterbouw van het altaar, meestal versierd met beeldhouwwerk en/of beschildering.
- 10 Het 25-jarig bestaan van de kerk werd op het juiste moment (1911) gevierd. Het 50-jarig en 75-jarig bestaan vierde men een jaar te laat, omdat in het boekje van Peck over de oplevering van de Barbarakerk een fout was geslopen. Peck noemde 1887 als opleveringsdatum van de kerk in plaats van 1886. Het eeuwfeest werd in 1986 gevierd, nadat de fout ontdekt was.
- 11 In het notulenboek staat vermeld dat er ca. f 4000,- betaald moest worden. Het exacte bedrag is niet bekend.
- 12 Een travee is een gewelfvak.
- 13 Polychromie is een veelkleurige beschildering.

- 14 Regelmatig staan er in het notulenboek van het kerkbestuur aantekeningen dat er weer een raam ingewaaid was en dat het regenwater naar binnen sijpelde.
- 15 Het oksaal (of doksaal) is een tribune waarop doorgaans het orgel geplaatst stond en vaak ook de zangers. Het bevindt zich meestal achter in de kerk maar in grote kerken soms ook tussen het schip en het priesterkoor.
- 16 De lichtbeuk is het hoogste deel van het middenschip of transept, direct onder het gewelf.
- 17 MD: *Mater Dei* ofwel Moeder van God.
- 18 Bij gelegenheid van de verkoop van het parochiehuis, eind 1994, vond men in een kast het complete archief van het ambestuur inclusief andere waardevolle archiefstukken betreffende het voormalige orgel.
- 19 De tractuur is de verbinding tussen de toets en de orgelpijp.
- 20 In de (schilder)kunst is De Genadestoel een afbeelding van de H. Drie-eenheid verbonden met het lijden van Christus. De Culemborgse Genadestoel is een variatie op dit thema in 'Piëtrant', ontstaan in de school van Rubens.
- 21 Het is niet bekend om welk glas het gaat en wanneer dat gebeurd is. Gezien de relatie die Van Straaten met architect Theo Aussems had, zal het niet om het oorspronkelijke glas uit 1886 zijn gegaan.
- 22 J.M.J. staat voor Jezus, Maria en Jozef.
- 23 Dit type tabernakel was erg in zwang in België.
- 24 Er waren zes biechtstoelen in de kerk, omdat elke pater zijn eigen biechtstoel had, meer dus dan in andere parochiekerken.
- 25 Nog steeds is goed te merken dat de huidige trapopgang niet oorspronkelijk is. Het begin van de wenteltrap is vrij stijl en 'loopt' niet gemakkelijk.

Het Culemborgs Rommelpottenlied

We zitten alweer in de Vastenavond; de dagen, die nog resten voor Aswoensdag, de tijd van wafels, koeken en oliebolletjes, van rommelpot en zingende kindertroepjes. De bakpan zal dit jaar een noodgedwongen rust moeten genieten, maar de rommelpotjongens kunnen de stemming dier dagen nog enigszins redden met hun:

*Vrouwetje, het is Vastenavond,
Ik kom niet thuis voor van avond,
Ik kom niet thuis voor morgenvroeg,
Morgenvroeg is tijds genoeg.*

Toch is dit toch een beetje te kras geredeneerd. Aan bedelen hebben die kinderen nooit gedacht; ze vieren die dagen feest en mogen alles wat ze krijgen zelf opmaken. Laat maar eens zo'n stelletje rommelpotters binnenkomen. U zult genieten van het melancholische foekegeluid uit hun rommelpot, van de verheugde kindergezichten en van de aardige oude deuntjes, die zij vrijmoedig besluiten met:

*Ik heb al zolang met de rommelpot gelopen,
Ik heb geen geld om een brood te kopen,
Akke bakkerij, geef mij van de zij,
Geef me wat, geef mij een stuk van het varken zijn gat.
Geef mij zoet, alle jaar een oliekoek.*

De gevraagde traktatie behoeft heus niet veel te wezen. Laat de jongens een suikerbol achter hun kiezen stoppen en zeer volstaan zullen zij luid foekend bedanken met:

*Kinderen met een rommel-
pot. Niet bekend is waar
deze foto uit de 30er jaren
werd genomen.*

*Hier woont een rijke man,
Die ons alles geven kan.
God zal ie lonen
Met honderd duizend kronen.
Zalig zal ie sterven
En de Hemel zal ie erven.*

Met blijе trotse gezichten trekken de blagen weer af en U hielp mede,
om een der oudst overgebleven folklorische gebruiken van onze stad in
leven te houden.

De oorsprong van dit gebruik

De rommel- of foekepot is een eenvoudig instrument. Hij bestaat uit een aardse pot of blikken bus, tot de helft gevuld met water en aan de bovenkant afgesloten met een gespannen varkensblaas. In het midden is aan de blaas een glad rietje bevestigd en de rommelpot is daarmee voltooid. Het lijkt zeer eenvoudig, maar toch is het nog een hele kunst om hem goed te maken en het is nog moeilijker om hem goed te bespelen. Sommige jongens zijn daar ware kunstenaars in en weten er behendig met om te gaan. De rommelpot dateert zeer waarschijnlijk nog uit de heidense tijd, toen onze voorouders meenden met bromgeluiden duivelse en onheilbrengende machten te kunnen verdrijven.

De rommelpot-omgang en de daarbij te zingen leutige liedjes stammen uit de middeleeuwen. Tijdens de drie Vastenavondsdagen, n.l. de zon-, maan- en dinsdag, die aan de Aswoensdag vooraf gaan, werd het volk voorbereid op de komende Veertigdaagse Vasten, de tijd van boeten en verstervingen. Een van de middelen daartoe was het toneelspel in de open lucht, dat voor een ieder toegankelijk was. Buiten voor de kerkdeur timmerde men een 'schavuit', waarop de 'St. Barbara Broeders' of ook wel de schoolmeester met zijn 'knechtkens' het spel van de 'Dodendans' vertoonden. In dit stuk traden de duivel en de dood, met als hun beider lijdend voorwerp een ziel, voorgesteld door een telkens ander personage, als:

*Een edelman, bedelman
Een bakker, pastoor,
Een koning, keizer
En schuttemajoor.*

De duivel is in een vuurrood nauwsluitend pak gestoken en getooid met een lange staart. Hij tracht de ziel door schone beloften te bekeren, haar over te halen tot een losbandig leven, tot afgunst, diefstal, nijd, enzovoort.

*Die rijken, die rijken,
Die weten het wel te krijgen.
Appelen, peren, rozijnen.*

De duivel wijst zijn slachtoffer op de dood, voorgesteld als een menselijk geraamte, dat een viool bespeelt. Steeds komt de dood naderbij, de tijd gaat snel, dus genieten wat er nog te genieten valt, voor hij aanklopt. De dood daarentegen herinnert de ziel aan de vergankelijkheid van dit aardse leven en wijst op de eeuwige beloning, die de vrome hierna maas wacht. De ziel duizelt bij dit alles, wanhopig stort zij zich tenslotte in de armen van de duivel en maakt met hem een razende rondedans. De

dood gunt de duivel zijn prooi niet en krast als een bezetene op zijn viool.

De ziel, daardoor opgeschrikt, krijgt tijdens de dans berouw. Met geweldige krachtsinspanning rukt zij zich los uit de armen van de duivel en laat zich meeslepen door de hemelse muziek van de dood. Maar nu komt de duivel met zijn talloze plagerijen en kwellingen en de ziel klaagt als een hopeloze:

*Ik heb nog één klein hoendertje
En dat moet er van den avond aan.
Als ik mijn hoendertje braaien wil
Dan wordt mijn potje vuil.
Als ik mijn potje schuren wil
Dan tintelt mijne duim.
Als ik mijn duimpje warmen wil
Dan valt de schoorsteen in.
Als ik mijn schoorsteen maken wil
Dan valt mijn deur in het slot.
Als ik het slot verbreken wil
Dan val ik in het varkenskot.
Mijn varken begon te zingen,
Mijn varken begon te springen,
Mijn varken heeft een rooie rok
Morgen ligt ie dood in het hok.*

Vertwijfeld gaat de ziel naar de dood, die haar ten dans vraagt. Maar ook deze dans durft zij niet te voleinden; het leven is haar nog te dierbaar. Schuw verstoppt ze zich achter de deur en hoopt, nu zij de dood en de duivel niet meer ziet, van hen ook verlost te zijn.

De duivel loert op zijn prooi. De talrijke toeschouwers vóór het toneel trekken partij voor de ziel, die gered moet worden. Een oorverdovend gebrom stijgt uit de meegebrachte rommelpotten op, om de duivel schrik aan te jagen. Het publiek tracht het zieltje nieuwe moed te geven en als uit één keel klinkt onder begeleiding van de rommelpotten het bekende deuntje:

- 1. Klein zieltje, klein zieltje*
- 2. Zit achter de deur, hoe treurt hij zo zeur.*
- 3. Ik zal er niet treuren, hoe groot of ik word*
- 4. Ik val op mijn knieën en bid er voor God.*
- 5. Dan is alles gedaan, dan is alles gedaan.*

Het goede overwint nu, want het tweede couplet verhaalt, ondanks zijn gehavende overlevering:

1. *Die hemel, die hemel*
2. *Is open gegaan,* .
3. *We zijn er samen binnen gegaan*
4. *Met een houteren kist en een strooband*
5. .
6. *Zo kwamen we in het andere land.*

Het derde couplet is ook erg verminkt, maar toch verhaalt het nog op een kinderlijke wijze de schoonheid van de Hemel:

- 1.
- 2.
3. *In 't andere land daar is vreugde genoeg,*
4. *Daar zingen de engelen van 's morgens vroeg*
5. *Tot 's avonds laat, tot 's avonds laat.*
6. *Tot het klokje twalefuren slaat.*

Tenslotte het vierde couplet, dat waarschijnlijk de eeuwigheid beschreef, niet meer over dan de aanhef:

1. *Dat klokje, dat klokje*
2. *Is twalef geslagen.*
- 3.

Tegen de avond, als de toneelvoorstelling beëindigd is, trekken de spelers in hun bonte kostuums in optocht door de stad, begeleid door een grote schare jongens, die de dodendans-liedjes zingen en op hun rommelpotten maar raak fockeren. Bij de gegoede burgers wordt aangeklopt, een van de leutige liedjes gezongen, om dit te beëindigen met:

*Hier woont een rijke man
Die ons alles geven kan.
Uit en me luid en mijn liedje is uit
Ik heb gezongen voor een duit.*

En is een bijdrage ontvangen om de gemaakte kosten van de toneeluitvoering te dekken, dan volgt als dank:

*God zal je lonen
Met honderdduizend kronen
Met honderdduizend rokken aan.*

In de herfst der middeleeuwen raakt het dodendanstoneel op de achtergrond en verwordt de optocht van de verklede toneelspelers tot een

algemene maskerade en danspartij, waaraan de gehele bevolking, arm en rijk deelneemt.

In het laatst van de 16de eeuw is deze carnaval in onze stad afgeschaft en streng verboden. Sindsdien bleef de rommelpot met de oude dodendansliedjes een jeugdvermaak op de 'Vastelavond', zoals we dit op de huidige dag nog kennen, maar helaas zien uitsterven.

Opmerking: Alle bovenvermelde versjes werden uit de mond van Culemborgers opgetekend. Behalve deze, zingt de jeugd in het rommelpotlied nog enkele strofen betrekking hebbende op St. Maarten, de Heemskinderen, enz. Het is duidelijk dat dit latere toevoegsels zijn.

T.A. AUSEMS
CULEMBORG, 1942

IN DIT NUMMER

Het nieuwe Roomsche rondom
De Sint-Barbarakerk te Culemborg
Ben Hofkamp

Het Culemborgs rommelpottenlied
T.A. Auseris